

ζωγραφίες του 17ου αιώνα αποκαλύφθηκε μία από τις ωραιότερες εικόνες του 13ου αιώνα. Κατάλογος «Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή», αριθ. 235 (Πίν. 15 α - β). Πρβλ. M. Chatzidakis, εις K. Weitzmann, M. Chatzidakis, K. Miatev, Sv. Radojčić, Frühe Ikonen, Βιέννη - Μόναχο 1965 σ. XXVI και LXXXIII, πίν. 39.

Επίσης στερεώθηκε και αποκαταστάθηκε ή πόρτα της Μονής Έλασσόνας. Κατάλογος «Βυζαντινή Τέχνη - Τέχνη Ευρωπαϊκή», αριθ. 127.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

*

ΕΚΘΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1964

Ἀπὸ τὴν 1η Ἀπριλίου ἕως τὴν 15 Ἰουνίου 1964 ὁργανώθηκε στὸ Ζάππειο Ἐκθεση Βυζαντινῆς Τέχνης μὲ τὸν τίτλο «Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ». Ἦταν ἡ ἑνατὴ στὴ σειρά τῶν ἐκθέσεων τέχνης, ποὺ ὁργανώνονται κάθε ἓνα ἢ δύο χρόνια ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης σὲ μιὰ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴς πρωτεύουσες, καὶ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Κυβέρνηση μὲ συνεργασία τῶν Ὑπουργείων Ἐξωτερικῶν καὶ Προεδρίας, διὰ τῆς Ὑπηρεσίας Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων. Ἡ σημασία ποὺ θέλησαν νὰ προσδώσουν οἱ ὁργανωτὲς στὴν Ἐκθεση μπορεῖ νὰ ἐκτιμηθῇ, ὅταν σημειωθῇ ὅτι παρουσιάστηκαν σ' αὐτὴν περὶ τὰ 700 ἔργα τέχνης προερχόμενα ἀπὸ 18 χῶρες: ἀπὸ αὐτὰ τὰ 368 συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Ἀπώτερη μορφωτικὴ ἐπιδίωξη ἦταν νὰ παρουσιάσῃ τὴν πλαστικὴ ἔκφραση τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἡ ἐπιλογή τῶν ἐκθεμάτων καὶ ὁ τρόπος ποὺ παρουσιάστηκαν ἔτειναν νὰ φανερώσουν, μὲ τὸ σαφέστερο δυνατό τρόπο, ὅτι ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ποὺ ἀναπτύχθηκε, μὲ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη, μέσα ἀπὸ τὴν παραδόσεις τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου παρέμεινε ἀναμφισβήτητα τέχνη ἑλληνικὴ, αἰσθητικὰ αὐτάρκης, ὅσο καὶ ἂν ἔχη δανειστῆ πολλά τεχντροπικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐμπειρία τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν. Ἀκόμη ὅτι ἦταν τέτοια ἡ δύναμη ἐπιβολῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὥστε νὰ ἀποτελέσῃ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ γέννηση καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς τέχνης τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ κοινὴ καλλιτεχνικὴ γλῶσσα γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ρωσίας. Γιὰ τὴν πραγματοποιήση τῶν σκοπῶν αὐτῶν, ὁ κύριος ὄγκος τῶν ἐκθεμάτων διαλέχθηκε ν' ἀνήκῃ στὴ καθ' αὐτὸ βυζαντινὴς πε-

ρίοδους τέχνης — ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα καὶ ἔπειτα — σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν προηγούμενες Βυζαντινὴς Ἐκθέσεις (Παρίσι 1931 καὶ Ἐδιμβούργο 1958) ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρωνόταν κυρίως στὴ λεγόμενη Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα (3ος - 7ος αἰ.). Ἡ Ἐκθεση τῶν Ἀθηνῶν ἀντιμετώπισε μὲ τρόπο ριζικὸ σημαντικὰ προβλήματα τεχνικῆς, ὁργανωτικῆς καὶ παιδευτικῆς τάξης. Ἐδῶσε, τελικὰ, τὸ μέτρο τῆς δυνατότητας νὰ ὁργανωθῇ καλλιτεχνικὴ ἐκδήλωση διεθνοῦς ἐπιπέδου σ' ἓνα τόπο ποὺ ἡ σχετικὴ πείρα παραμένει πολὺ φτωχὴ.

Ἐπιλογή τῶν ἐκθεμάτων

Ἡ ἐπιλογή τῶν ἐκθεμάτων ἔγινε ὕστερα ἀπὸ προεργασία δύο ἐτῶν ὁμάδας Ἑλλήνων βυζαντινολόγων μὲ τὴν συνεργασία Ἐπιτροπῆς Διεθνῶν Ἐμπειρογνομόνων ποὺ συνήλθε δύο φορές σὲ «συσκέψεις ἐργασίας» (Ἀθήνα, Ἀπρίλιος 1962 καὶ 1963). Τὸ σύνολο τῶν ἔργων ποὺ εἶχαν τελικὰ προκριθῆ, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἰδανικὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ὅπως τὸ θέλησε ἡ κοινὴ πείρα Διεθνῶν Ἐμπειρογνομόνων καὶ Ἑλλήνων ὁργανωτῶν, ἀλλὰ ἡ Ἐκθεση, ὅπως πραγματοποιήθηκε, παρά τὴν αὐτονόητες δυσκολίες, ἀρνήσεις, ἀδυναμίες κ.λ.π., ἐπλησίασε ὡς ἓνα βαθμὸ, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς προσπάθειες, αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ. Σ' αὐτὸ συνετέλεσε ἡ πρόθυμη συνεργασία κυβερνητικῶν καὶ διοικητικῶν στελεχῶν τῶν χωρῶν ποὺ ἔλαβαν μέρος, καθὼς καὶ ἡ καλόβουλη συνδρομὴ Μουσείων καὶ Συλλογῶν. Σημειώομε ἰδιαίτερα τὴν εὐρύτατη συμπαράσταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ὀρθόδοξου Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ τοῦ Βατικανοῦ, ποὺ ἔπαιρνε μέρος γιὰ πρώτη φορά σὲ Ἐκθεση τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης.

Τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ ἐξαιρέση, τῆς Ἱ. Μονῆς Παντοκράτορος, δὲν θέλησε νὰ λάβῃ μέρος σὲ μιὰ Ἐκθεση ποὺ γινόταν γιὰ τὴ δόξα τοῦ Βυζαντίου. Αἰσθητὴ ὑπῆρξε ἡ ἀπουσία μιᾶς μεγάλης χώρας μὲ ὀρθόδοξη παράδοση, ὅπως ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση, καθὼς καὶ ἡ ἀποχή, γιὰ λόγους πολιτικούς, τῆς Τουρκίας ποὺ σήμερα κυριαρχεῖ στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ γεωγραφικοῦ χώρου, καί, τέλος, ἀριθμοὶ ἀμερικανικῶν Μουσείων.

Ὅταν κανεὶς ξέρῃ μὲ πόση δικαιολογημένη δυσκολία ἀποχωρίζονται τὰ Μουσεῖα τοὺς θησαυροὺς τοὺς καί, εἰδικότερα, ὀρισμένες κατηγορίες ἔργων μὲ ἰδιαίτερη εὐπάθεια, μπορεῖ νὰ θεωρήσῃ σημαντικὸ ἐπίτευγμα τὴ συγκέντρωση, γιὰ πρώτη φορά, μιᾶς ἐπιλογῆς ἀπὸ 73 ἑλεφαντοστᾶ, ἀνάμεσα στὰ ὅποια μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐκλεκτότερα τοῦ 10ου αἰῶνα, ὅπως τὸ τρίπτυχο Harbaville, τὸ τρί-

πτυχο με τη Σταύρωση του Βρετανικού Μουσείου, ή Παναγία του Ἀρχιεπισκοπικού Μουσείου της Ουτρέχτης καθώς και ἡ Παναγία με δυο ἁγίους του Dumbarton Oaks.

Μόνο σὰν ἐκδήλωση ἐμπιστοσύνης μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῆ ὅτι ἐγινε δυνατὸ νὰ παρουσιαστοῦν ἔργα τέτοιας ποιότητας, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὴ μητροπολιτικὴ τέχνη στὴν ἀκαδημαϊκὴ τῆς τελειότητα καὶ σὲ μιὰ στιγμὴ ἀνανέωσης τῆς ἀγάπης γιὰ τὴν ἀρχαιοτητα.

Ἡ γλυπτικὴ σὲ μεγάλο μέγεθος, ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα καὶ τέλειωνε στὰ γλυπτά τοῦ Μυστρά, παρουσίασε μιὰ συγκεκριμένη καὶ ὡς ἓνα σημεῖο ἀπροσδόκητη μορφή, στὸν κλάδο αὐτὸ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ποὺ θεωρήθηκε συχνὰ παραγκωνισμένος.

Ἡ παράλληλη τοποθέτηση μερικῶν ἐξαιρετῶν δειγμάτων, ὅπως ἡ Δεομένη τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἡ Βάπτισις τῆς Rouen, φανέρωσαν μιὰ ἐντονη ἑλληνιστικὴ ροπὴ, ἀνάλογη μὲ αὐτὴ ποὺ ἐξέφραζε ἡ ἐκλεκτὴ ομάδα τῶν ἐλεφαντοστών, ἐνῶ ἄλλα γλυπτά ἔδιναν ζωντανὴ τὴν εἰκόνα λαϊκότερων πλαστικῶν ἀντιλήψεων.

Ἐπίσης περισσότερα ἀπὸ 100 εἰκονογραφημένα χειρόγραφα ἔδιναν μιὰ πλήρη εἰκόνα τῶν ἐκδηλώσεων τῆς λεπταίσθητης τέχνης τῆς μικρογραφίας. Μὲ τὴν εὐκαιρία προβλήθηκαν τὰ πολὺ λίγο γνωστὰ ἀλλὰ λαμπρὰ ἀθηναϊκὰ χειρόγραφα καὶ παρουσιάστηκαν ἄλλα ποὺ δὲν τὰ βλέπει κανεὶς συχνὰ, ὅπως ὁ Σολομών τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοπεγχάγης, ὁ Παρισινὸς 64, τὰ Κυνηγετικὰ τοῦ Ὀπτιανοῦ τῆς Μαρκανῆς, οἱ Ὀμιλίαι τοῦ Γρηγορίου τῶν Ἱεροσολύμων, τὰ χειρόγραφα τῆς Πάτμου, τὸ περίφημο Ψαλτήριο 61 τῆς Μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἄθω κ.ἄ. Ἀξιόλογη ἦταν καὶ ἡ παρουσίαση ὁμάδας χειρογράφων τοῦ 13ου αἰώνα ποὺ ἀποτελοῦν, τελευταῖα, θέμα ἰδιαιτέρων ἐρευνῶν.

Τὸ τμήμα, στὸ ὁποῖο παρουσιάστηκαν τὰ περισσότερα ἄγνωστα ἢ πολὺ λίγο γνωστὰ μνημεῖα, ἦταν τὸ τμήμα τῶν φορητῶν εἰκόνων, ποὺ ἀριθμοῦσε περίπου 100 ἔργα. Π.χ. ἀπὸ τὶς 10 ψηφιδωτὲς εἰκόνες, ἡ Ἄκρα Ταπεινὴ τῆς Μονῆς τῆς Τατάρνας τοῦ 14ου αἰώνα ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστη καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἀπὸ τὴ μικρὴ πόλη τοῦ Sassoferatto εἶχε παραμείνει σχεδὸν ἀπρόσιτος. Ἀκόμη ἄλλες, ὅπως οἱ εἰκόνες ἀπὸ τὰ Μετέωρα, ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ἀπὸ τὴν Πάτμο, οἱ ἀμφιπρόσωπες ἀπὸ τὴν Ρόδο, ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη, ἀπὸ τὴν Μονὴ Παντοκράτορος καὶ πολλὰς ἄλλες εἰκόνες ἐξαιρετικῆς τέχνης 13ου - 15ου αἰώνα, παρουσιάστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ.

Τὸ σύνολο τῶν εἰκόνων ὄχι μόνον πλούτισε σημαντικὰ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴ λατρευτικὴ αὐτὴ τέχνη τῶν Βυζαντινῶν, ἰδιαίτερα στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, ἀλλὰ ἀποκάλυψε, ἀκόμη καὶ στοὺς εἰδημονεστέρους, ὅτι ὁ κλάδος αὐτὸς τῆς Βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀποτελεῖ ἓνα οὐσιῶδες κεφάλαιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς.

Ἰδιαίτερη προσοχὴ δόθηκε στὴ σχετικὰ πλούσια ἀντιπροσώπηση ἐκλεκτῶν μεταβυζαντινῶν εἰκόνων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες πάλι οἱ περισσότερες ἦταν ἐντελῶς ἄγνωστες, μὲ τὴν πρόθεση νὰ προσεχθῆ καὶ ἀπὸ τὸ ἐρῦτερο κοινὸ καθὼς καὶ νὰ ἀποκατασταθῆ κάπως ἡ σημασία τους κοντὰ στοὺς ξένους προπάντων εἰδικούς. Ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα σχόλια τῶν ἀρμοδιότερων, ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν στάθηκε μάταιη.

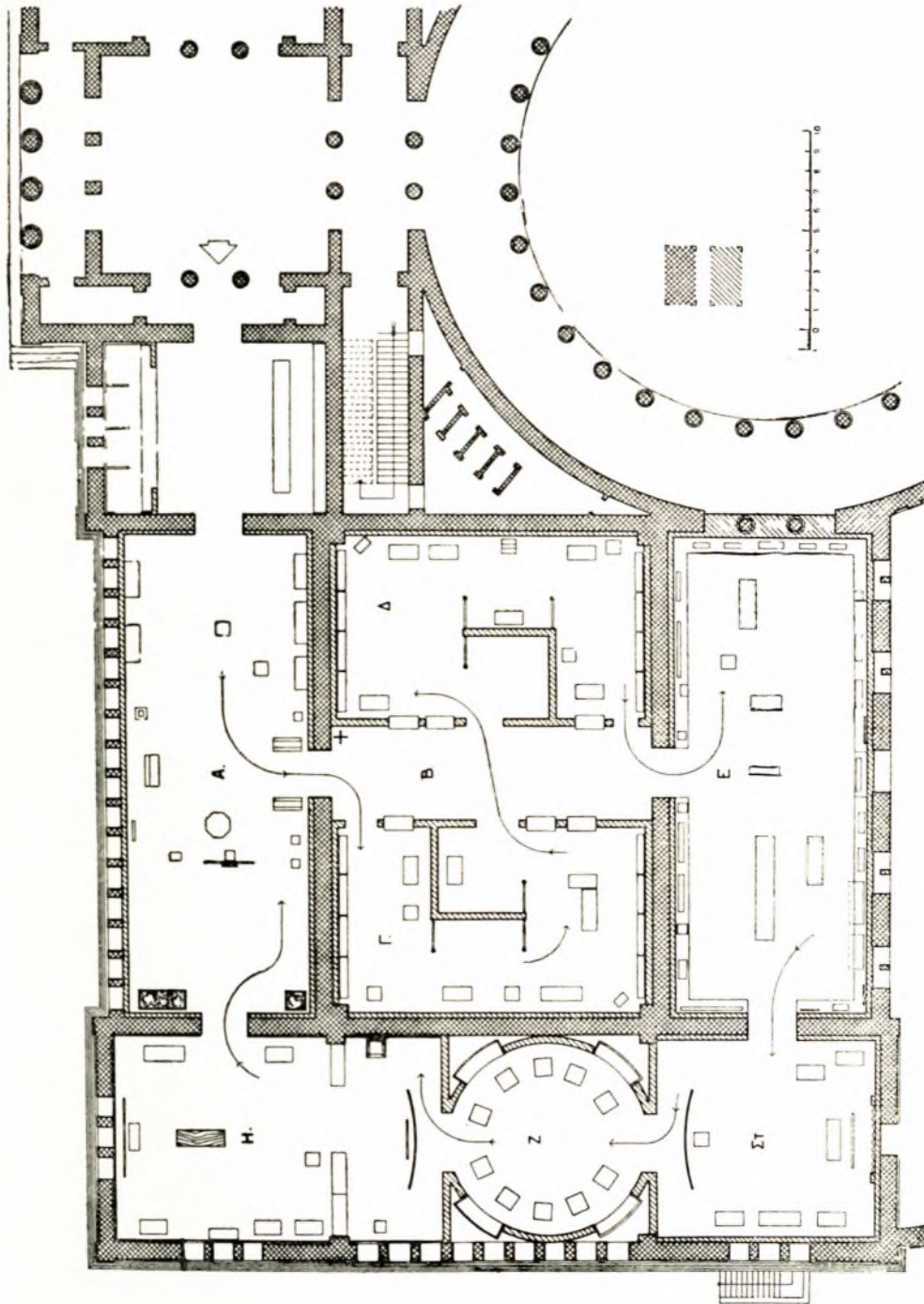
Ὁ σημαντικὸς κλάδος τῆς μικροτεχνίας, ὅπου οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ δείξουν, σὲ ἔργα χρήσιμα γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τὴ λατρεία, τὴν ὀξύτατη εὐαισθησία τους στὸ συνταίριασμα τῶν πολυτίμων ὕλικῶν καὶ τὴν ἀλάθητη αἰσθησιμὴ στὴ σχέση μορφῆς καὶ ὕλικου, ἀντιπροσωπεύθηκε μὲ περισσότερα ἀπὸ 320 ἀντικείμενα. Ἀνάμεσα στὰ χρυσαφικὰ καὶ στὰ σμάλτα παρουσιάστηκαν μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα καὶ σπάνια, ὅπως ἡ μεγάλη Σταύρωση τῆς οἰκογενείας τῶν Wittelsbach, τὸ κάλυμμα εἰκόνας ἀπὸ τὸν Παναγιὸ Τάφο Ἱεροσολύμων κ.ἄ.

Στὰ ἀσημικὰ ἐγινε προσπάθεια νὰ ἀνασυσταθοῦν οἱ θησαυροὶ τῆς Κύπρου μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν Μουσείων Λευκωσίας, Βρετανικοῦ καὶ Metropolitan. Ἡ ἀποχὴ, τὴν τελευταῖα στιγμὴ, τοῦ ἀμερικανικοῦ Μουσείου ματαίωσε τὴν ὀλοκληρωσὴ τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ. Ἀκόμη ἡ παρουσία τοῦ θησαυροῦ τῆς Μυτιλήνης, τοῦ συνήθως ἀπρόσιτου, ἀνάνεωσε τὴ συνήθη εἰκόνα γιὰ τὴν κατηγορία αὐτὴ ἔργων τοῦ 7ου αἰώνα. Μερικὰ ἄλλα ἔργα, ὅπως ὁ κάδος τῆς Βιέννης καὶ ἡ φιάλη τοῦ Cleaveland, παρουσίαζαν κατὰ τὸν καθαρότερο τρόπο τὴ ζωντανὴ ἐπιβίωση μυθολογικῶν θεμάτων μέσα στὸ Βυζάντιο.

Γιὰ συντομία δὲν ἀναφερόμαστε ἐδῶ στὶς ἄλλες κατηγορίες ἐκθεμάτων, χρυσοκέντητα ἄμφια, κοσμήματα, νομίσματα, κεραμικὴ, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ ἀπαραίτητα συμπληρώματα γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένη ἔκφραση τῆς ἐποχῆς.

Τρόπος Ἐκθέσεως

Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση καὶ τὴν παρουσίαση τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ καὶ ἐκλεκτῶν ἀλλὰ συχνὰ μικρῶν ἔργων, στοὺς ἀπρόσφορους καὶ ἀμετροὺς χώρους τοῦ Ζαπτείου Μεγάρου, ἀποφασίστηκε ἡ

Σχέδ. 1. Ἐκθεση Βουλαντινῆς Τέχνης. Ζάπτειον. Κάτωγη χώρου Ἐκθέσεως. Αἴθουσα Α': Γλυπτά. Αἴθουσα Β': Χάλακινα, Ὑφάσματα. Αἴθουσα Γ' καὶ Δ': Εἰκόνες, Χειρόγραφα, Ἐλεφαντοστά. Αἴθουσα Ε': Τοιχογραφίες, Ψηφιδωτά, Γλυπτά. Αἴθουσα Ζ': Ὑφάσματα, Χειρόγραφα. Αἴθουσα Ζ': Χρυσά, Σιμάτα, Ἀσημικά. Αἴθουσα Η': Εἰκόνες, Χειρόγραφα, Κεραμικά. (Τὰ διὰ ρόμβου σημειούμενα δεικνύουν τὴν ὑπάρχουσαν κατάστασιν, τὰ διὰ πλαγίων γραμμῶν τὰς νέας κατασκευάς)

ριζική αλλαγή και ή διαμόρφωση νέων χώρων μέσα στις αίθουσες τής δεξιάς πτέρυγας του Ζαππείου (Σχ έ δ. 1) με χωρίσματα από ελαφρά ύλη και με χαμηλωμένες ψευδοροφές. Ἄκόμη κρίθηκε ἀπαραίτητο νά καλυφθοῦν ὅλοι οἱ τοῖχοι με ὕφασμα και νά ἐπιχρισθῇ τὸ δάπεδο, ὅλα σέ χρωματικούς τόνους χαμηλοῦς. Ἡ μελέτη γιά τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας αὐτῆς καθὼς και ή σχεδίαση τῶν νέων προθηκῶν ὀφείλεται στό ζωγράφο κ. Σπύρο Βασιλείου βοηθούμενο ἀπό τὸ νέο ἀρχιτέκτονα κ. Θ. Πατραμάνη. Γιά τὴν ἐνότητα και τὴν σταθερότητα τοῦ φωτισμοῦ, προκρίθηκε ή λύση — ποῦ μποροῦσε νά ἀποτελέσῃ και μιὰ δοκιμὴ γιά ὀριστικότερες μουσειακὲς λύσεις — νά ἀποκλεισθῇ ὁ φυσικὸς φωτισμὸς και νά χρησιμοποιηθῇ μόνο τεχνητός. Τῇ σχετικῇ μελέτῃ τῆς ἐγκατάστασης, καθὼς και τῶν νέων φωτιστικῶν σωμάτων ἔκαμε ὁ κ. Ἄγις Καζάτζης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ χώροι ἀπέκτησαν μιὰ ἡρεμὴ οἰκείότητα και τὰ εἰστροφα φωτιστικὰ σώματα βοηθοῦσαν στὴν ἐξαρση τῆς ἀτομικῆς ἀξίας τοῦ κάθε ἀντικειμένου. Τέλος, οἱ νέες προθηκὲς εἶχαν ποικιλία στὰ μεγέθη βασισμένα ὅμως ὅλα σέ ἓνα βασικὸ τύπο 0,70 x 0,70 μ. και με τὴν ἀπλότητα τῆς μορφῆς και τὴν κρυστάλλινη κάλυψη πρόσφεραν τὰ ἀντικείμενα με τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ διακριτικότητα (Πί ν. 16 - 21).

Σημειώνομε ἀκόμη, ὅτι ὑδροποιητικὰ μηχανήματα τύπου Luftbefeuchtung Ludwigshafen κρατοῦσαν τὴν κατάλληλη ὕγρασία στὶς αίθουσες με τὰ εὐπαθῆ ἀντικείμενα.

Κατάλογος

Ἡ ὁμάδα τῶν βυζαντινολόγων ποῦ εἶχε ἀναλάβει τὴν προετοιμασία τοῦ Καταλόγου φρόντισε νά δώσῃ ἐγκαίρως ἓνα συγκροτημένο βιβλίο, χρησιμοποιοῦν ὄχι μόνο γιά τὴ σπουδὴ κάθε ἀντικειμένου μέσα στό χώρο τῆς Ἐκθεσης, ἀλλὰ και ὄργανο ἔρευνας, ἓνα συγχρονισμένο ἐγχειρίδιο βυζαντινῆς τέχνης, ὅπως χαρακτηρίσθηκε ἀπό πολλοὺς διεθνοῦς κύρους βυζαντινολόγους. Μὲ τυπογραφικὰ φροντισμένη ἐμφάνιση και ἐγχρωμο ἐξώφυλλο ἔχει ἐξακόσιες περίπου σελίδες και ἑκατὸν εἰκοσι ἐπτὰ πίνακες με φωτογραφίες γιά ἑκατὸν τριάντα ἐννέα ἐκθέματα. Ὁ ὀγκώδης αὐτὸς κατάλογος περιλαμβάνει: τέσσερα γενικὰ εἰσαγωγικά κεφάλαια ἀπό ἐξέχοντες συγγραφεῖς: Α. Grabar, St. Runciman, O. Demus και Ἄ. Ὁρλάνδος, δώδεκα μικρότερα εἰδικὰ κεφάλαια ποῦ προτάσσονται στὶς ἀντίστοιχες ἐπὶ μέρους κατηγορίες τῶν βυζαντινῶν ἐκθεμάτων και παρουσιάζουν ἀναλυτικὰ τὰ τεχνικά και τεχνοτροπικὰ προβλήματα τούς.

Συγγραφεῖς οἱ: S. Bettini, K. Weitzmann, Ἄ. Χατζηνικολάου, Μ. Χατζηδάκης, Ἄ. Ξυγγόπουλος, Μ. C. Ross, W. F. Volbach και D. Talbot Rice. Ἐπίσης, περιγραφὲς τῶν ἐκθεμάτων με εἰκονογραφικὲς και τεχνοτροπικὲς παρατηρήσεις, πληροφορίες γιά τὴ μουσειακὴ ἱστορία τῶν ἐργῶν και κατατοπιστικὴ βιβλιογραφία. Ὁ κατάλογος κυκλοφόρησε σὲ τρεῖς γλώσσες, ἑλληνικά, ἀγγλικά, γαλλικά. Ἡ ἑλληνικὴ ἐκδοσὴ — 2.000 ἀντίτυπα — ἐξαντλήθηκε πρὶν κλείσῃ ή Ἐκθεσὴ. Ὁ κατάλογος στὴ γαλλικὴ γλώσσα βγήκε σὲ δευτέρῃ ἐκδοσὴ (1965). Ἡ ἀγγλικὴ ἐκδοσὴ — 5.000 ἀντίτυπα — κοντεῦει νά ἐξαντληθῇ. Ἐκτὸς ἀπό τὸ μεγάλο κατάλογο ἐξεδόθη και ἓνας μικρὸς συνοπτικὸς ὀδηγὸς στὴν ἑλληνικὴ — 4.000 ἀντίτυπα — ποῦ τέλειωσε πρὶν ἀκόμη κλείσῃ ή Ἐκθεσὴ. Ὁ κ. Ν. Δετζώρτζης ἐπιμελήθηκε τὴ γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου. Τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο ἀνέλαβε τὴ μετάφραση στὰ γαλλικά, και ὁμάδα Ἄγγλων μεταφραστῶν ὑπὸ τὸν κ. Brian de Jong στὰ ἀγγλικά.

Ἐκθεσὴ ἀντιγράφων

Σὲ μιὰ αίθουσα τοῦ Ζαππείου ὀργανώθηκε σύγχρονα Ἐκθεσὴ Ἀντιγράφων Τοιχογραφιῶν και Ψηφιδωτῶν ἀπό βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος. Τὰ ἀντίγραφα ἔγιναν με καθαρὸ παιδευτικὸ σκοπὸ ἀπό συνεργεῖα καλλιτεχνῶν ποῦ ἐργάστηκαν εἰδικὰ γιά τὴν Ἐκθεσὴ. Σύμφωνα με τὶς ἀρχὲς ποῦ τηρήθηκαν σὲ ὅλες τὶς Ἐκθέσεις τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, τὰ ἀντίγραφα παρουσιάστηκαν σὲ ἐντελῶς χωριστὸ χώρο.

Διαλέξεις

Στὰ πλαίσια τῆς Ἐκθεσης ὀργανώθηκε μιὰ σειρά ἐννέα διαλέξεων ἀπό διαπρεπεῖς βυζαντινολόγους. Τὰ κείμενα τῶν διαλέξεων, οὐσιαστικὴ προσφορὰ στὴν προαγωγή τῆς σπουδῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἐκδίδονται σὲ εἰδικὸ εἰκονογραφημένο τόμο (1966) με τὸν τίτλο: Βυζαντινὴ Τέχνη - Τέχνη Εὐρωπαϊκὴ, Διαλέξεις — Byzantine Art - an European Art, Lectures.

Ὁμιλητὲς ἦταν οἱ καθηγητὲς: St. Runciman, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη ὅπως τὴν εἶδε ή Δύση στό Μεσαίωνα, O. Demus, Βυζαντινὲς φορητὲς ψηφιδωτὲς εἰκόνες, Ἄ. Ὁρλάνδος, Αἱ τοιχογραφία τῆς Ἰ. Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, D. Talbot Rice, Οἱ σχέσεις Βυζαντινοῦ κόσμου και τῆς Μεγάλῃς Βρεταννίας στό Μεσαίωνα, H. Buchthal, τὸ Βυζάντιο και τὸ Reichenaue, F. W. Volbach, Οἱ βυζαντινὲς ἐπιδράσεις στὴν Ἰταλία και στὴ Γερμανία, Α. Grabar, Τὰ ἀριστουργήματα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς στὶς μεγάλες βιβλιοθηκὲς τῆς

Ευρώπης, E. Kitzinger, 'Η Νορμανδική Σικελία ως πηγή βυζαντινών επιδράσεων στη ρωμανική τέχνη, K. Weitzmann, Το κλασσικό στοιχείο σάν μέσο άτομικης έκφρασης των Βυζαντινών.

Στους ειδικούς επιστήμονες που συγκεντρώθηκαν πολυάριθμοι από την Ευρώπη και την 'Αμερική ή 'Οργανωτική 'Επιτροπή έκαμε όλες τις δυνατές διευκολύνσεις: άδειες ελευθέρας εισόδου, άδεια μελέτης των αντικειμένων έξω από τις προθήκες τους σε τακτές ώρες της ημέρας, πληροφορίες επιστημονικού περιεχομένου για τη διευκόλυνση της μελέτης τους, κ.ά.

Κίνηση επισκεπτών

'Ο αριθμός των εισιτηρίων εισόδου έφτασε σε 72.638. Σε 40.000 περίπου άνέρχεται ο αριθμός των ελευθέρων εισόδων που περιλαμβάνει μαθητές, σχολές, αρχαιολόγους, ιστορικούς τέχνης, φοιτητές, εκπροσώπους τύπου κ.ά. Πρέπει να σημειωθεί με ίκανοποίηση ή άθρόα προσέλευση σε οργανωμένες ομάδες μαθητών Γυμνασίων και Δημοτικών σχολείων της Πρωτεύουσας και πολλών έπαρχιακών πόλεων.

Φωτογραφικό άρχειο - Έκδόσεις

'Από τὰ μορφωτικά έπιτεύγματα που πραγματοποιήθηκαν στα πλαίσια της Έκθεσης Βυζαντινής Τέχνης, πρέπει να τονιστή ιδιαίτερα ή όργάνωση φωτογραφικού άρχειού όλων σχεδόν των αντικειμένων της Έκθεσης. Προβλέπεται ότι τούτο θά πλουτίζεται συνεχώς με την ειδική ένίσχυση του Συμβουλίου της Ευρώπης, ώστε να γίνη Διεθνές 'Αρχειο Βυζαντινής τέχνης (Βλ. πιο πάνω σ. 11).

'Εκτός από τον κατάλογο, θά πραγματοποιηθούν προσεχώς μνημειώδεις έκδόσεις σε σχέση με την Έκθεση. Την πρώτη θέση θά έχη τὸ βιβλίο με φωτογραφίες του Μ. Hirmer και κείμενο των 'Α. Ξυγγοπούλου και Μ. Χατζηδάκη.

'Επίσης ο γαλλικός οίκος Editions d'art et d'histoire κυκλοφόρησε ειδική έκδοση με 24 διαφάνειες από την Έκθεση βυζαντινής τέχνης με εισαγωγικό κείμενο της καθηγ. S. De Nersessian.

Μερικά στοιχεία για την όργάνωση της Έκθεσης

'Η Ένατη Έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης όργανώθηκε από την Έλληνική Κυβέρνηση ('Υπουργείον Έξωτερικών - 'Υπουργείον Προεδρίας Κυβερνήσεως, 'Υπηρεσία Αρχαιοτήτων και 'Αναστηλώσεως). 'Η προπαρασκευή της ανατέθηκε σε Έκτελεστική 'Επιτροπή με Πρόεδρο τὸν Καθηγητή Κ. Κιτσίκη, Γενικό Γραμματέα τὸν Διευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου και του Μουσείου Μπενάκη Μ. Χατζηδάκη και μέλη τούς:

'Α. Ξυγγόπουλο, 'Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και άκαδημαϊκό, Μ. Καλλιγᾶ, Διευθυντή της Έθνικης Πινακοθήκης, 'Ι. Παπαδημητρίου, Διευθυντή Αρχαιοτήτων και άργότερα 'Ι. Κοντή, 'Αναπληρωτή Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων 'Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως, 'Ι. Ρωμανό και άργότερα 'Ι. Λιμπερόπουλο, Διευθυντή της Ευρωπαϊκής Συνεργασίας του 'Υπουργείου Έξωτερικών. 'Η 'Επιτροπή αυτή είχε όλη την ευθύνη για την όργάνωση της Έκθεσης. Παράλληλα συνεστήθησαν για την Έκθεση Μεγάλη Τιμητική 'Επιτροπή με πρόεδρο τὸν Πρωθυπουργό, Γνωμοδοτική 'Επιτροπή με πρόεδρο τὸν καθηγητή Δ. Ζακυθινό, 'Επιτροπή Έλλήνων Έμπειρογνομόνων με πρόεδρο τὸν άκαδημαϊκό 'Α. 'Ορλάνδο και 'Επιτροπή Διεθνῶν Έμπειρογνομόνων. Μέλη της 'Επιτροπής Διεθνῶν Έμπειρογνομόνων ήταν οί: Victor de Pange, Διευθυντής του Τμήματος Μορφωτικών 'Υποθέσεων της Γενικής Γραμματείας (Συμβούλιο της Ευρώπης), Καθηγητής Dr. Vincenz Oberhammer, Πρώτος Διευθυντής του Kunsthistorisches Museum, Βιέννη (Αύστρια), 'Επίσκοπος Giovanni Fallani, Πρόεδρος της 'Επιτροπής της Αγίας Έδρας για τη Θρησκευτική τέχνη στην 'Ιταλία, Βατικανό, ο Καθηγητής Charles Delvoe, Βρυξέλλες (Βέλγιο), Etienne Coche de la Ferté, Διευθυντής Βυζαντινού τμήματος του Μουσείου του Λούβρου, Παρίσι (Γαλλία), Καθηγητής Dr. W. F. Volbach, Mainz, (Γερμανία), Dr. Friedrich Muthmann, Μορφωτικός 'Ακόλουθος της Πρεσβείας της 'Ομοσπονδιακής Γερμανίας, 'Αθήναι ('Ομοσπονδιακή Γερμανία), Καθηγητής Dr. Kurt Weitzmann, Princeton, N. J. (Η.Π.Α.), José Maria Garcia - Agullo Y Llado, Διευθυντής του Τμήματος Καλλιτεχνικών Έκδηλώσεων του 'Υπουργείου Έξωτερικών, Μαδρίτη ('Ισπανία), José Luis Litago, Διευθυντής του Τμήματος Έκθέσεων του 'Υπουργείου Έξωτερικών, Μαδρίτη ('Ισπανία), Καθηγητής Giuseppe Bovini, Βολωνία ('Ιταλία), 'Αθανάσιος Παπαγεωργίου, Έφορος Αρχαίων Μνημείων, Λευκωσία (Κύπρος), Καθηγητής David Talbot Rice M.B.E., Έδιμβουργο (Μεγάλη Βρετανία), H. J. Reinink, Γενικός Διευθυντής Καλών Τεχνών και Μορφωτικών Διεθνῶν Σχέσεων του 'Υπουργείου Παιδείας, Τεχνών και 'Επιστημών, Χάγη ('Ολλανδία), Καθηγητής Carl Nordenfalk, Γενικός Διευθυντής του Έθνικού Μουσείου, Στοκχόλμη (Σουηδία), R. Duyuran, Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Μουσείων του 'Υπουργείου Δημοσίας Παιδείας, 'Αγκυρα (Τουρκία).

'Όλες οί προκαταρκτικές έργασίες για την προ-

ετοιμασία της Έκθεσης (ἀποδελτιώσεις, ἔρευνες, συσκέψεις διεθνῶν ἐμπειρογνομόνων, Κατάλογος κ.ἄ.) ἔγιναν ἀπὸ μιὰ ομάδα νέων βυζαντινολόγων μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ κ. Μανόλη Χατζηδάκη.

Εἰδικότερα: Κυριότερος συνεργάτης ἦταν ἡ κ. Ντούλα Χαραλάμπους - Μουρίκη (ἀπὸ τὸ 1961). Συνεργάστηκαν ἡ κ. Αἰμιλία Καλλιγᾶ - Γερουλάνου (ἀπὸ τὸ 1961) καὶ ὁ κ. Παναγιώτης Βοκοτόπουλος (ἀπὸ τὸ 1963). Βοήθησαν στὴν ὀργάνωση τῆς Έκθεσης οἱ κκ. Ἡλίας Κόλιας, Μανόλης Μπορμπουδάκης, Νίκος Ζίας καὶ ἡ δ. Ρέα Χαλβατζῆ.

Σχόλια ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν τέχνης

Ἡ Έκθεση εἶχε ἤδη προκαλέσει, πολὺ πρὶν ἀνοίξει, τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ζῶηρό ἐνδιαφέρον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ξένου τύπου. Ἐκπρόσωποι Ὀργανισμῶν τηλεοράσεως Βελγίου, Γαλλίας, Γερμανίας καὶ Ἰταλίας εἰσέτασαν εἰδικὰ προγράμματα καὶ οἱ εἰδικοί συνεργάτες ἐφημερίδων καὶ μεγάλων καλλιτεχνικῶν συγκροτημάτων περιοδικῶν τέχνης ὄλων τῶν μεγάλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν κατέφθασαν γιὰ νὰ ἐνημερωθοῦν γιὰ τὴν πρόοδο τῆς προπαρασκευῆς τῆς Έκθεσης, καθὼς καὶ γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς, τὶς κατηγορίες τῶν ἔργων ποῦ θὰ ἐξετίθεντο κ.ἄ. Ἀκολούθησαν πολυάριθμα διαφωτιστικὰ ἄρθρα μὲ πλούσια εἰκονογράφηση.

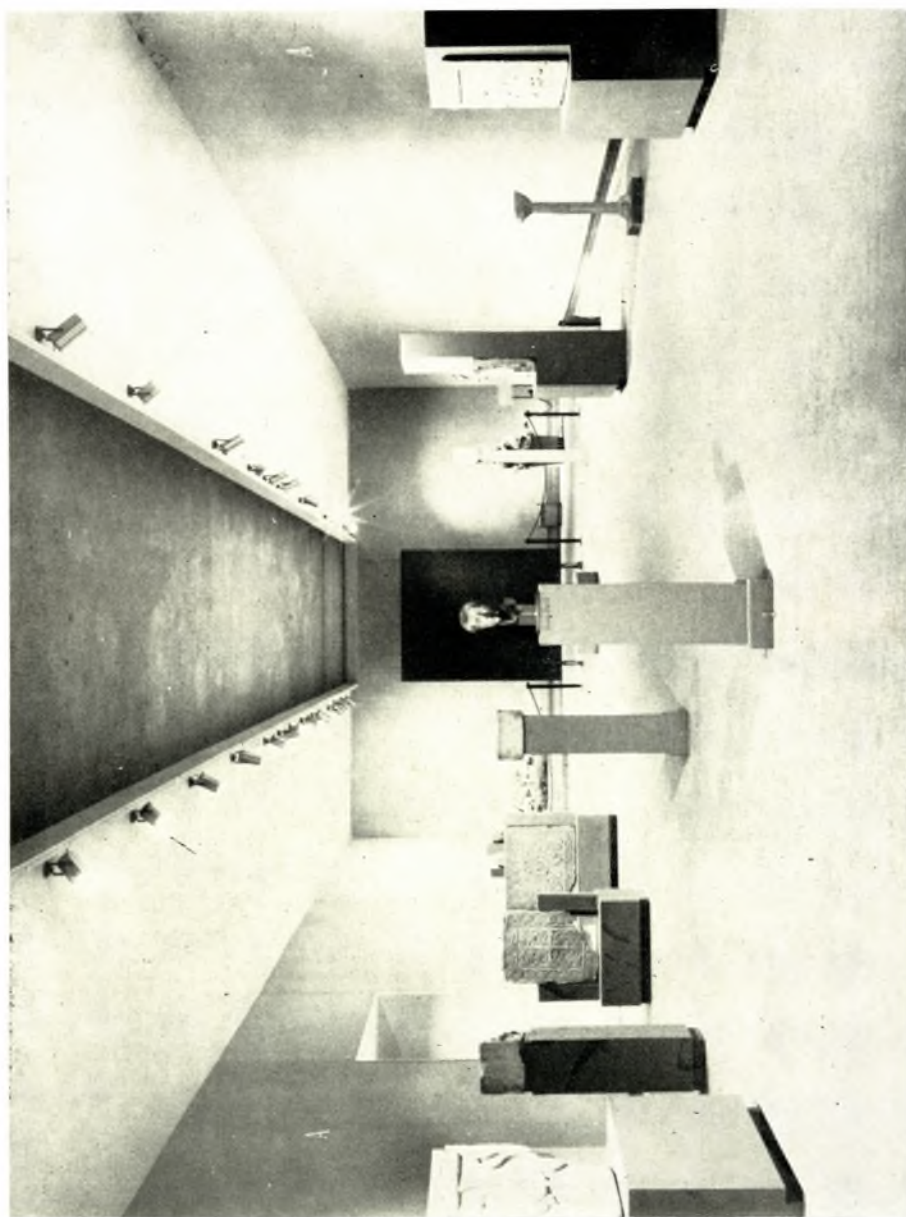
Τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον στὸ διεθνὴ καλλιτεχνικὸ ἐπιστημονικὸ κόσμον γιὰ τὴν Έκθεση δυνάμωσε μὲ τὸ ἀνοιγμὰ τῆς. Τὶς ἐντυπώσεις τοὺς ἀνέλαβαν νὰ διατυπώσουν γνωστοῦ κύρους βυζαντινολόγοι, ἱστορικοὶ τῆς τέχνης καὶ υπεύθυνοι κριτικοὶ τῶν μεγάλων καλλιτεχνικῶν περιοδικῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ ἑλληνικὸς ἡμερήσιος τύπος καὶ τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ περιοδικὰ ἀφιέρωσαν ἐπίσης ἀρκετὰ κατατοπιστικὰ ἄρθρα γιὰ τὴν

ἐκθεση. Σημειώνονται ἰδιαίτερα τὰ ἄρθρα ποῦ δημοσιεύθηκαν στὶς ἐφημερίδες τοῦ ἐξωτερικοῦ: Carrefour, 8)4)64, Monde 3)4)64, Lettres Francaises 30)4)64, Figaro (τοῦ Raymond Cogniat) 20)4)64, Newsweek 27)4)64, Illustrated London News (τοῦ D. T. Rice) 18)4)64, The Times (St. Runciman) 2)5)64, καὶ Kultur (τοῦ O. Demus) 13)5)64. Ἐπίσης οἱ ἐγκυρες κριτικὲς στὰ περιοδικά: L'Oeil (Μάιος 1964), Arts (Σεπτέμβριος 1964), Burlington Magazine, (Beckwith), Art Voices (Ἰούνιος 1964), Fede E Arte (Βατικανοῦ) 6, 1964, Alma Mater Philippina Marburg, Winterremertei 1965 - 66, Connaissance des Arts (Ἰούνιος 1964) κ.ἄ.

Πρέπει νὰ τονιστῆ ὅτι ἡ Έκθεση Βυζαντινῆς τέχνης εἶναι ἓνα ἀκόμη ὑψηλὸ δείγμα ἐκδηλώσεως πνεύματος συνεργασίας, ὄχι μόνον ἀνάμεσα σὲ εἰδικούς ἐπιστήμονες, ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα σὲ ἰδρύματα, κρατικὲς Ὑπηρεσίες καὶ Κυβερνήσεις. Τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης ἐπιχορήγησε τὴν ἑλληνικὴ Έκθεση καὶ ὑποβοήθησε τὴν προετοιμασία τῆς. Τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ ἄλλα κράτη, ὅπως ἡ Ἀμερικὴ, ἡ Αὐστραλία, ἡ Ρουμανία καὶ ἡ Γιουγκοσλαβία ἐδειξαν μεγάλη προθυμία γιὰ πλούσια συμμετοχὴ στὴν Έκθεση καὶ συνέβαλαν σημαντικὰ στὶς δαπάνες συμμετοχῆς τοὺς. Συγκεκριμένα ἔλαβαν μέρος μὲ τοὺς ἀκόλουθους ἀριθμοὺς τὰ ἀκόλουθα κράτη: Ἰταλία 68, Μεγάλῃ Βρεταννία 40, Ὀμοσπονδιακὴ Γερμανία 38, Γαλλία 36, Κύπρος 22, Αὐστρία 15, Ἠνωμένες Πολιτεῖες Ἀμερικῆς 14, Ρουμανία 14, Γιουγκοσλαβία 14, Πατριρχεῖο Ἱεροσολύμων 13, Βατικανὸ 8, Βέλγιο 7, Σουηδία 6, Ἰσπανία 6, Ὀλλανδία 5, Δανία 1 καὶ Αὐστραλία 1. Ἡ Ὀργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐξασφάλισε εἰδικότερα 368 ἔργα ἀπὸ ἑλληνικὰ Μουσεῖα, μοναστήρια, ἐκκλησίες καὶ ἰδιωτικὲς συλλογές.

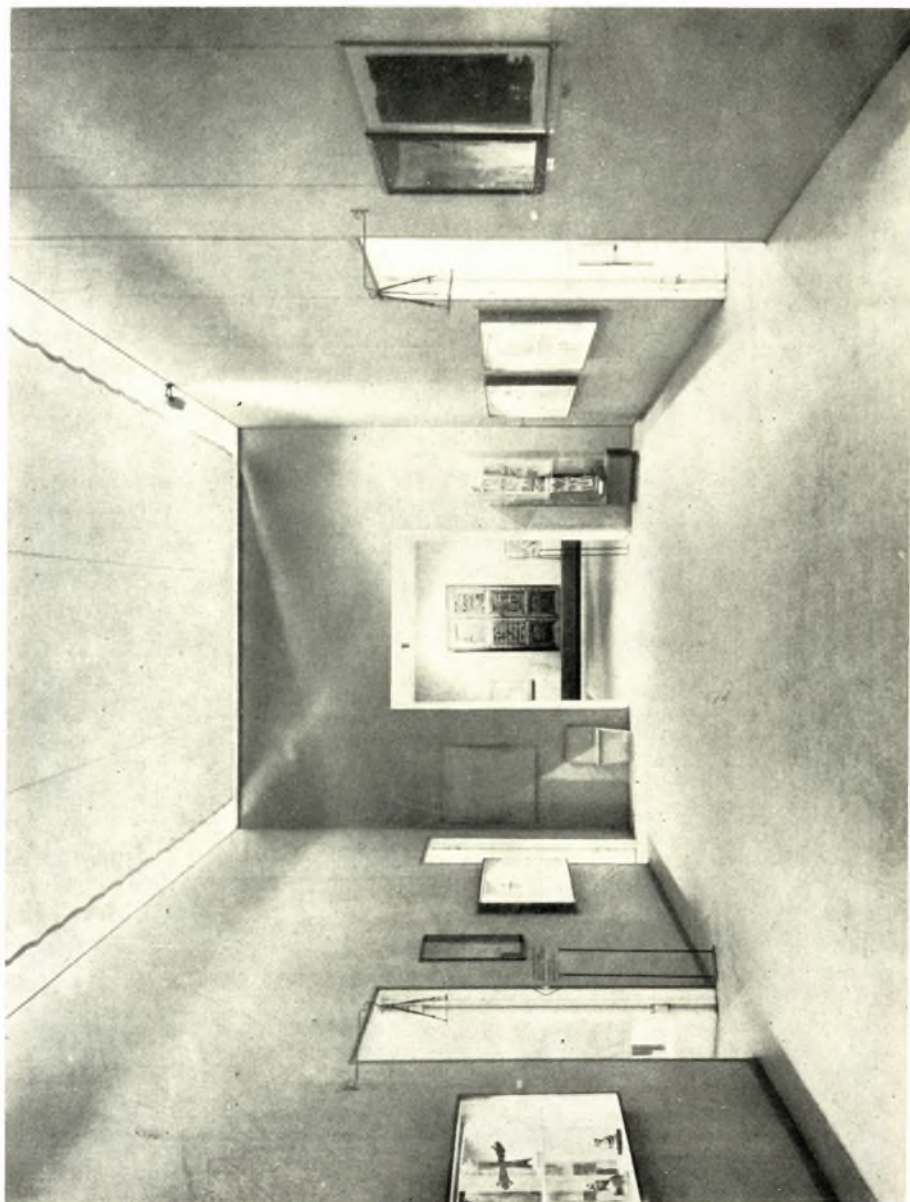
ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

*

Ἐκθέση Βυζαντινῆς Τέχνης. Ζάππειο. Αἴθουσα Α΄; Γλυπτά

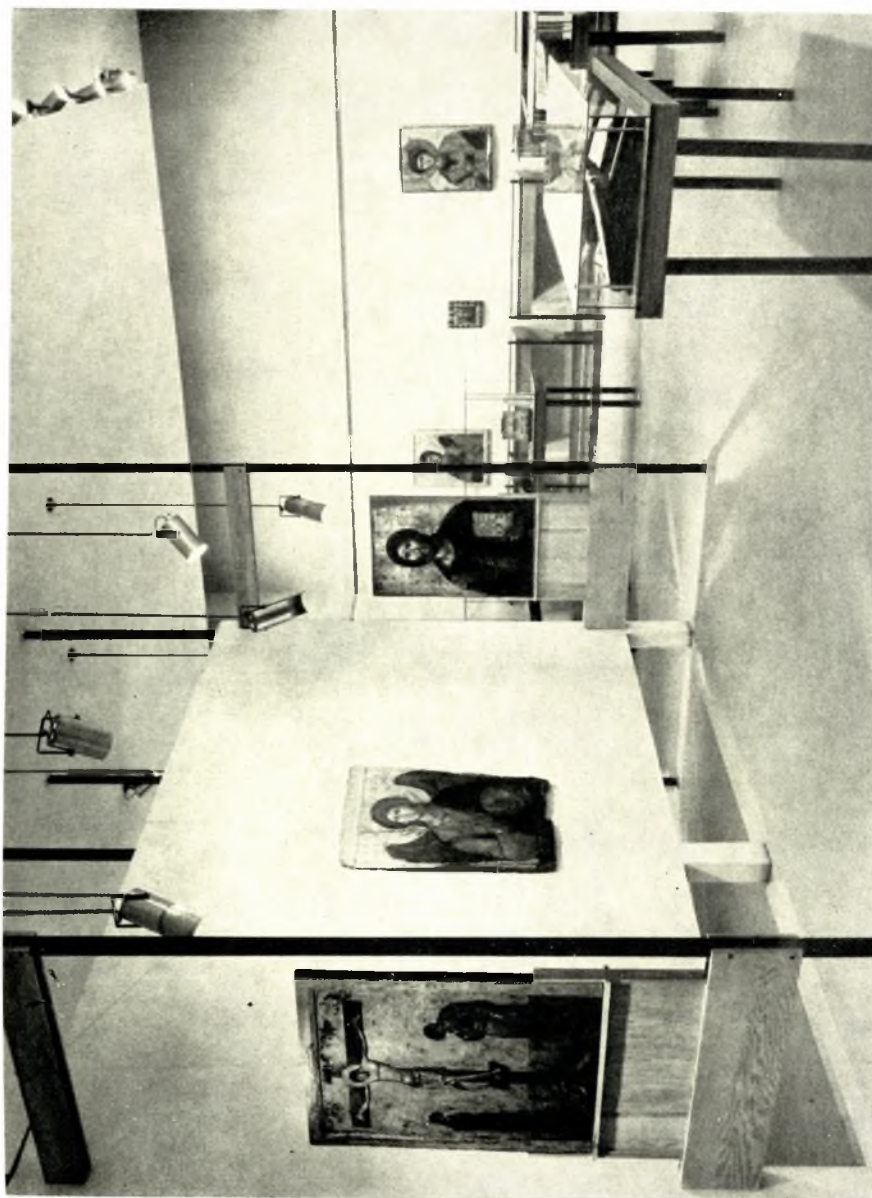
Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Έκθεση Βυζαντινής Τέχνης. Ζάπτειο. Αίθουσα Β΄: Χάλκινα, υφάσματα, είλητήριο.

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

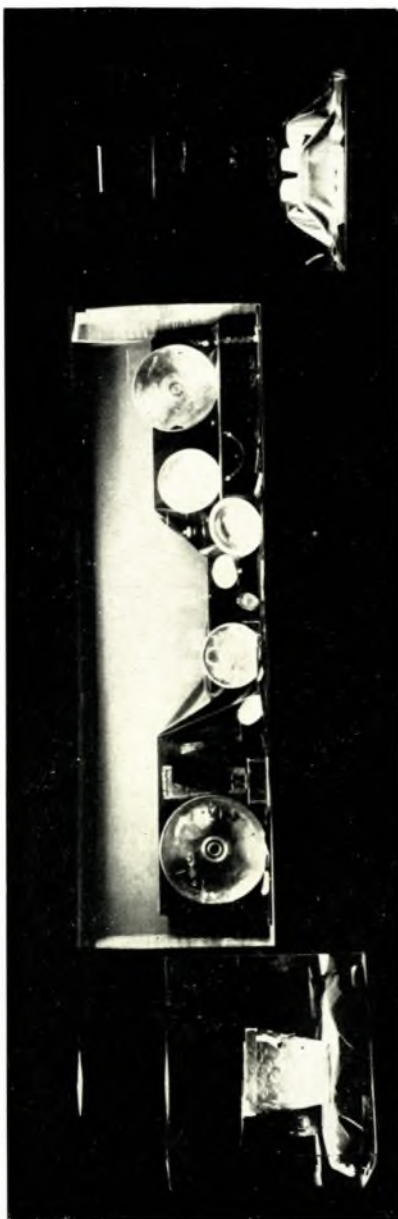

Ἐκθέση Βυζαντινῆς Τέχνης. Ζάππειο. Αἴθουσα Γ΄: Εἰκόνες, χειρόγραφο, ἐλεφαντοστυλῖ
Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

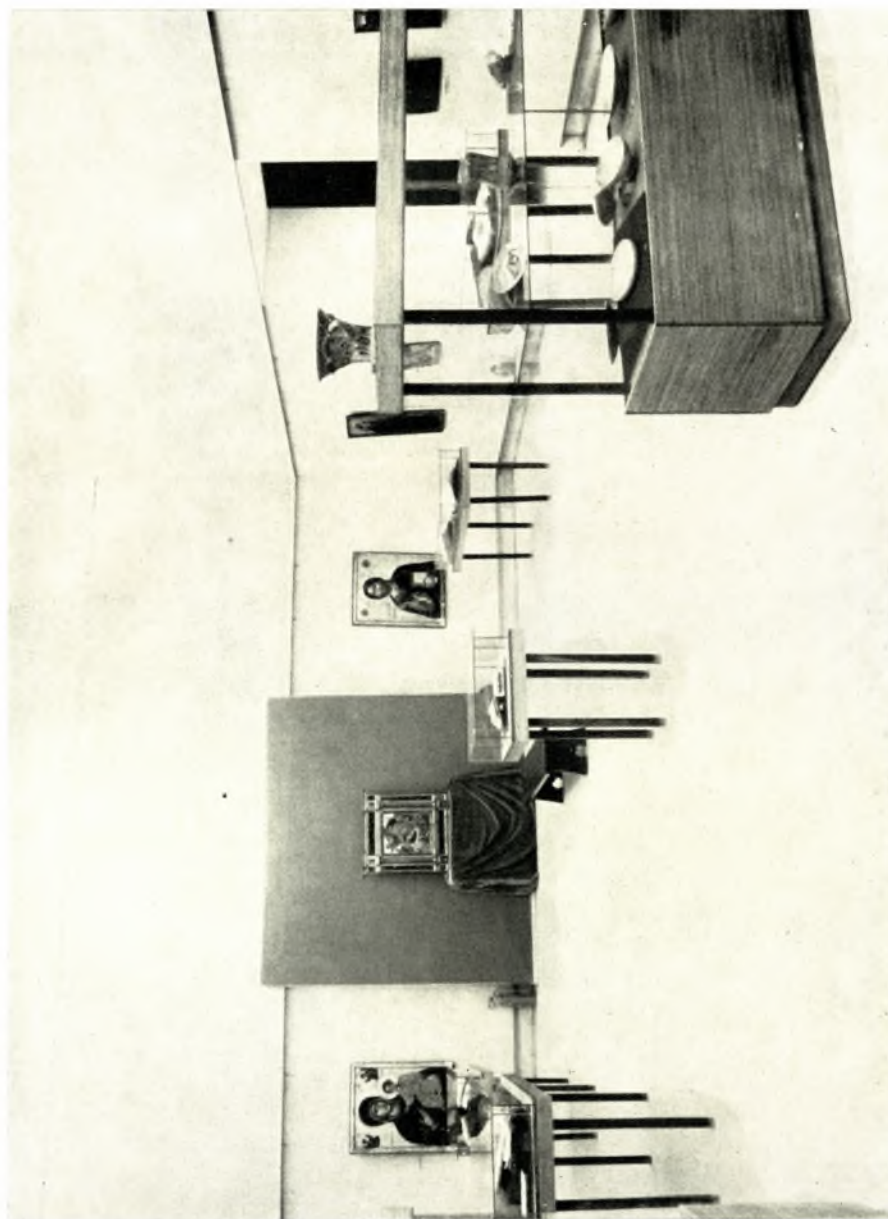
Έκθεση Βυζαντινής Τέχνης. Ζάππειο. Αίθουσα Ε΄: Τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, γλυπτά

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Έκθεση Βυζαντινής Τέχνης. Ζάππειο. Αίθουσα Ζ': Χρυσά, σιδήρα, άσημικά

Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

Έκθεση Βυζαντινής Τέχνης. Ζάππειο. Αίθουσα Η': Εικόνες, χειρόγραφα, κεραμεικά
Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ